

ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԸ ԵՒ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱԻԱՌ
ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ
ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒԱՔԱՆԱԿԸ

ԱՐՄԷՆ Ս. ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ
armenani@mail.ru

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայոց Ցեղասպանության պատմությունը հայ պատմագիտության թերևս ամենաուսումնասիրուած շրջաններից մեկն է: Թե՛ հայրենիքում եւ թե՛ Սփիւռքում հրատարակուել են հարիւրաւոր յուշագրութիւններ եւ մենագրութիւններ: Հրապարակի վրայ է փաստավաւերագրական բնոյթի հսկայական տպագիր նիւթ (Եւրոպայի, Ամերիկայի եւ Մերձաւոր Արեւելքի երկրների արտաքին գերատեսչութիւնների արխիւներից հանուած փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածուներ): Այդուհանդերձ որոշ խիստ կարեւոր հարցերի - ինչպիսիք են օրինակ Արեւելեան Հայաստանի տարածքում հաստատուած հարիւր հազարաւոր փախստական-գաղթականների թուի, էթնօկրօնական կազմի, ըստ բնակութեան նոր վայրերի տեղաբաշխման, տեղի բնակչութեան վիճակագրական պատկերի, ընկերային-տնտեսական դրութեան վրայ թողած ազդեցութեան - ուսումնասիրութեանը անցած հարիւրամեակի ընթացքում հայ պատմագրութիւնն ինչ-ինչ պատճառներով յաւուր պատշաճի չի անդրադարձել: Չի փորձել նոյնիսկ տարանջատել գաղթականութեանն ըստ խմբատեսակների՝ արեւմտահայ, արեւելահայ եւ պարսկահայ, կամ՝ փախստականներ ու գաղթականներ: Մինչդէռ 1914-1915ին մենք գործ ունենք միանգամից երեք խմբատեսակների հետ, 1916-1917ին՝ միայն պարսկահայերի եւ արեւմտահայերի հետ, իսկ 1918ին՝ գերազանցապէս արեւելահայերի հետ:

Արխիւային նորայայտ վաւերագրերի եւ ժամանակի մամուլի՝ *Գաւառի Չայն*, *Մշակ*, *Սշխատանք*, *Հորիզոն*, *Համբաւաբեր* եւն. հաղորդումների համադրմամբ մենք կը փորձենք այստեղ, ընթերցողի դատին յանձնել վիճակագրական բնոյթի հնարաւորինս սպառիչ տեղեկութիւններ Պարսկաստանից, ռուսական սահմանամերձ Կարսի, Սարիղամիշի, Կաղզուանի, Օլթիի,

Արդահանի տիրոջներից եւ Թուրքիայից 1914-1918ին Ալեքսանդրապոլի Գաւառ անցած փախստական-գաղթականների թուաքանակի մասին: Այս հարցերի ուսումնասիրութիւնը յատկապէս բարդանում է այն պարզ պատճառով, որ գաղթականութիւնն իր էութեամբ չափազանց հոսուն, անընդհատ տեղաշարժի մեջ գտնուող դժուար հաշուելի զանգուած էր:

Ա. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱԻԱՌ ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒԱՔԱՆԱԿԻ ՇՈՒՐՁ

Առաջին Աշխարհամարտի Կովկասեան ճակատում ռազմական գործողութիւնները սկսուեցին 1914 Նոյեմբերի 2ից: Յարձակման անցած ռուսական զօրքերը մէկը միւսի ետեւից գրուեցին Խոյը, Թարիզը, Ջելինը, Ղարաքիլիսան, Խորասանը, Բայազետը, Դիադինն ու Ալաշկերտը: Սակայն կարճատեւ այս յաջողութեանը յաջորդած ռուսական զօրքերի 1914 նոյեմբերեան եւ դեկտեմբերեան նահանջները մեծ խուճապ առաջացրին Ատրպատականի եւ Արեւմտեան Հայաստանի նուաճուած շրջանների քրիստոնէայ ազգաբնակչութեան շրջանում, ստիպելով տասնեակ հազարաւոր մարդկանց թողնել իրենց բնակավայրերը եւ շարժուել դէպի Արեւելեան Հայաստան:

Գաղթականութեան շարժը դէպի ռուսական տիրոջներ սկսուեց 1914 Նոյեմբերի կէսերին: Առաջինը գաղթի ճամփան բռնեցին պարսկահայերը, ապա սահմանամերձ շրջանների՝ Կարսի, Սարիղամիշի, Օլթիի եւ Արդահանի ռուսահպատակ քրիստոնէաները, իսկ այնուհետեւ՝ արեւմտահայերը:

Պատերազմի արհաւիրքներից մազապուրծ բազմահազար գաղթականներին ընդունելու, տեղաւորելու, սնունդով ու հագուստով ապահովելու նպատակով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե.ի կարգադրութեամբ Անդրկովկասի հայաշատ նահանգներում, գաւառներում ու մեծ բնակավայրերում ստեղծուեցին «Եղբայրական Օգնութեան» կոմիտէներ:

1914 Հոկտեմբերի 31ին Ալեքսանդրապոլի թեմակալ առաջնորդ Արտակ Վարդապետի գլխաւորութեամբ «Եղբայրական Օգնութեան» կոմիտէ ստեղծուեց նաեւ Ալեքսանդրապոլում: Նոյեմբերի 2ից իր աշխատանքները սկսեց նաեւ Ազգային Կենտրոնական Յանձնաժողովը՝ վիրաւորներին, կամաւորներին, ինքնապաշտպանութեան, գաղթականներին օգնող եւ վիճակագրական

տեղեկություններ հաւաքող բաժիններով²: Հաշուած օրերի ընթացքում յանձնաժողովը միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքում 100-250 հոգանոց 18 բնակարան (հանրակացարան) կահաւորեց՝ փախստական-գաղթականների առաջին խմբերն ընդունելու համար: Նորեկները տեղաբաշխուելու էին գիւղից՝ գիւղ, քաղաքից՝ քաղաք տարբերակով եւ առայժմ միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքում ու Արեւելեան Շիրակի գիւղերում (գաղթականութեան զանգուածային ներհոսքը դէպի Փամբակի տեղամաս սկսուեց միայն 1915 Յուլիսին)³:

Յետագայում, գաղթականների թուի աճին զուգահեռ, երեւան եկան նաեւ հասարակական այլ կազմակերպութիւններ՝ «Պատերազմից Տուժածների Օգնութեան Կովկասեան Կենտրոնական Կոմիտէ», «Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւն», «Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէ», «Պետրոգրադի Հայկական Կոմիտէ», «Հայուհեաց Ընկերութիւն», «Երիտասարդական Միութիւն» եւն.), որոնք եւս մեծ ներդրում ունեցան հիւանդանոցներ, դպրոցներ ու որբանոցներ բացելու գործում:

Առաջին 45 ընտանիք (281 մարդ) պարսկահայերը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում յայտնուեցին 1914 Նոյեմբերի կէսերին⁴: Պարսկահայերի հետ միաժամանակ Ալեքսանդրապոլ քաղաքում եւ Արեւելեան Շիրակի գիւղերում հաստատուեցին նաեւ առաջին 100 ընտանիք (587 մարդ) կարսեցիները⁵: Յաջորդ երկու շաբաթների ընթացքում Կաղզուանից եւ Կարսի Խոջգելդի ու Կալկոս գիւղերից Ալեքսանդրապոլի Գաւառ տեղափոխուեցին եւս 88 ընտանիք (792 մարդ) հայեր⁶: Կարսեցիների հետ միաժամանակ Ալեքսանդրապոլի շրջակայ գիւղերում հաստատուեցին նաեւ առաջին սարիղամիշցիները՝ 101 ընտանիք (603 մարդ)⁷:

Ռազմական գործողութիւնների թատերաբեմից փախստականների հոսքն աւելի մեծ չափսեր ընդունեց ռուսական զօրքերի դէկտեմբերեան նահանջից յետոյ: Այսպէս, Արդահան Քաղաքի եւ համանուն գաւառի քրիստոնէայ ազգաբնակչութիւնը՝ թուով 314 ընտանիք (2021 մարդ) տեղաւորուեց Ալեքսանդրապոլ, Կարս եւ Ախալքալաք քաղաքներում: Նոյնկերպ վարուեցին նաեւ օլթեցի 499 ընտանիքներ (3221 մարդ): Օրինակ Թամրուօ աւանի ողջ քրիստոնէայ ազգաբնակչութիւնը հաստատուեց Ալեքսանդրապոլի Գաւառի Շորագեալի տեղամասում: Հիմնականում Ալեքսանդրապոլ, մասամբ նաեւ Կարս եւ Ախալքալաք քաղաքներ-

րում հաստատուեցին Արդուինից փախած 121 (649 մարդ)⁸ ու Բաթումից փախած 62 ընտանիքներ (404 մարդ)⁹:

1915 Յունուարի առաջին օրերին Երեւանից Ալեքսանդրապոլ հասան եւս 400 պարսկահայեր¹⁰ եւ նաեւ առաջին 360 ընտանիք արեւմտահայ գաղթականները (մօտ 2000 մարդ)¹¹: Եւս 800 կիսամերկ ու ռտաբոբիկ փախստականներ Արեւելեան Շիրակի գիւղերում հաստատուեցին Ծննդեան Տօներից անմիջապէս յետոյ՝ Օլթիից եւ Կարսի Թախտա գիւղից¹²: Այս նոր ժամանումներից յետոյ ըստ Արեքսանդրապոլի Ազգային Կենտրոնական Յանձնաժողովի Գաղթականական Բաժնի հաշուումների, միայն քաղաքում եւ շրջակայ միքանի գիւղերում 1915 Յունուարի 8ի դրութեամբ փախստական-գաղթականների թիւը հասաւ 3250ի (հայեր՝ 2310, յոյներ՝ 900, ասորիներ՝ 20 եւ ռուսներ՝ 20)¹³:

Արխիւային վաւերագրերի եւ ժամանակի մամուլի հաղորդումների համաձայն՝ հայերի հետ Պարսկաստանից, ռուսական սահմանամերձ տիրոյթներից եւ Թուրքիայից Երեւանի Նահանգ, ապա նաեւ Անդրկովկասի այլ շրջաններ անցան նաեւ մեծ թուով յոյներ ու ասորիներ: Ընդ որում, եթէ առաջինները հիմնականում Կարսի մարզից էին, ապա ասորիները գաղթում էին Պարսկաստանից եւ մասամբ նաեւ Թուրքիայից:

Ալեքսանդրապոլի Գաւառում հաստատուած փախստական-գաղթականների մէջ հայերից յետոյ թուով երկրորդը յոյներն էին: Ընդ որում սրանք, ի տարբերութիւն հայերի, ռուսական հրամանատարութեան կողմից նախապէս տեղեկացում էին զօրքերի տեղաշարժերի մասին, այնպէս որ գաղթում էին իրենց իսկ սայլերով եւ ունեցուածքով: Կովկասեան Ռազմաճակատում ռազմական գործողութիւնների առաջին երկու ամիսների ընթացքում միայն Արդահանի Գաւառից Ալեքսանդրապոլի Գաւառ էր տեղափոխուել 1030 յոյն, որից 186ը հաստատուել էր Ալեքսանդրապոլում, իսկ 48ը՝ Մեծ Ղարաքիլիսայում (Ալեքսանդրապոլ էր տեղափոխուել նաեւ 6 ռուս, 6 լեհ եւ 5 վրացի, եւս 17 ռուս հաստատուել էր Մեծ Ղարաքիլիսայում): Նոյն ժամանակահատուածում Սարիղամիշի Գաւառից Շորագեալի շրջան էր տեղափոխուել 500 ընտանիք (մօտ 2500 մարդ) յոյն, որից 200ը հաստատուել էր Բայանդուր գիւղում¹⁴: Մինչեւ 1914 Դեկտեմբերի վերջ եւս 4000 յոյներ (մօտ 650 ընտանիք) Արեւելեան

Շիրակ էին տեղափոխուել Օլթիի շրջանի եօթ յունական գիւղերից¹⁵: Սրանցից 234ը հաստատուել էր Ալեքսանդրապոլում¹⁶:

Արդիւնքում՝ միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքում 1915 Յունուարի 3ի դրութեամբ տեղաւորուել էր 600 յոյն փախստական¹⁷:

Ասորիներն անհամեմատ աւելի քիչ էին: Մինչեւ 1914 Դեկտեմբեր Ալեքսանդրապոլի Գաւառ հաստատուել էր 13 ընտանիք (64 մարդ)՝ մի մասը Սալմաստի Գաւառի Խոսրովա, Փաթաուուր եւ Վլա գիւղերից էր, իսկ միւս մասը՝ Վանի Նահանգի Բաշկալէի Գաւառի Արջ եւ Սաբա գիւղերից¹⁸: Յունուար 1915ի ընթացքում Արդահանի Գաւառից Արեւելեան Շիրակի եւ Ջաւախքի գիւղեր տեղափոխուեց եւս ասորի 60 ընտանիք (360 մարդ)¹⁹:

1914 Նոյեմբերի-1915 Յունուարի վերջ ժամանակահատուածում Թուրքիայից, Պարսկաստանից եւ սահմանամերձ շրջաններից գաղթածների թուաքանակի մասին սպառիչ տեղեկութիւններ հաւաքելու համար Երեւանի Վիճակագրական Յանձնախումբը «Եղբայրական Օգնութեան» տեղի Հայկական կոմիտէի յանձնարարութեամբ Յունուարի 30ին Երեւանի Նահանգի եօթ գաւառներում, Կարսի Մարզի չորս շրջաններում եւ Թիֆլիսի Նահանգի Ախալքալաքի Գաւառում անցկացրեց գաղթականութեան մէկօրեայ ցուցակագրում: Սա միակ հնարաւոր միջոցն էր՝ անընդհատ շարժման մէջ գտնուող գաղթականների բազմահազարանոց զանգուածի մասին փոքրիշատէ ստոյգ վիճակագրական տուեալներ հաւաքելու:

Ալեքսանդրապոլի Գաւառում գաղթականութեան ցուցակագրումն անցկացրած «Եղբայրական Օգնութեան» տեղի կոմիտէն²⁰ արձանագրեց հետեւեալ տուեալները. ոչ-լրիւ երեք ամիսների ընթացքում Ալեքսանդրապոլ քաղաքում եւ համանուն գաւառի 63 գիւղերում հաստատուել էր 1027 ընտանիք (6909 մարդ), որից 688 ընտանիքը (4468 մարդ) հայ, 310ը (2270 մարդ)՝ յոյն, 18ը (109 մարդ)՝ ասորի, իսկ մնացած 11ը (62 մարդ)՝ ռուս, վրացի, լէհ, հրեայ ու օս: Նոյն ցուցակագրման համաձայն միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքում փախստական-գաղթականների թիւը կազմում էր 589 ընտանիք (3652 մարդ), որից 387 ընտանիքը (2262 մարդ) հայ, 177ը (1243 մարդ)՝ յոյն, իսկ 14ը (85 մարդ)՝ ասորի: Գաւառի գիւղերում նորեկներն անհամեմատ աւելի քիչ էին. ընդա-

մենը 438 ընտանիք (3257 մարդ), որից 301 ընտանիքը (2206 մարդ) հայ էին, 133ը (1027 մարդ)՝ յոյն, իսկ 4ը (24 մարդ)՝ ասորի²¹:

Ցուցակագրման արդիւնքներն ամփոփող ձեռագիր մատեաններից երկուսն այսօր պահուում են Հայաստանի Ազգային Արխիւում²²: Կազմուելուց միայն մէկ դար անց ընթերցողի դատին ներկայացուած այս փաստաթղթերը, իրենց թերութիւններով հանդերձ, թուային տուեալներից զատ անգնահատելի տեղեկութիւններ են հաղորդում աշխարհամարտի առաջին ամիսների ընթացքում Արեւելեան Հայաստանում եւ մասնաւորապէս Ալեքսանդրապոլի Գաւառում հաստատուածների բնակութեան նախկին եւ նոր վայրերի մասին, եւս մէկ անգամ ապացուցելով, որ նշուած ժամանակահատուածում Երեւանի Նահանգի տարածքում ապաստանածների մեծ մասը ռազմական գործողութիւնների թատերաբեմ դարձած սահմանամերձ շրջաններից փախած ռուսահպատակներ էին, եւ ոչ թէ պարսկահայեր կամ արեւմտահայեր: Օրինակ 1914 Նոյեմբերից մինչեւ 1915 Յունուարի վերջն ընկած ժամանակահատուածում Ալեքսանդրապոլի Գաւառում հաստատուած 1027 ընտանիքներից (6909 մարդ) ձեռագրերը յստակ տեղեկութիւններ են հաղորդում 878ի (5784 մարդու) մասին: Սրանցից 820 ընտանիքը (5426 մարդ) Կարսի Մարզից էին, 34ը (195 մարդ)՝ Բաթումի Մարզից, 6ը (37 մարդ)՝ Ռուսաստանի ներքին նահանգներից, եւ միայն 18ը (126 մարդ)՝ Թուրքիայից եւ Պարսկաստանից: Նոյն սկզբունքով, Ալեքսանդրապոլ քաղաքում հաստատուած 589 ընտանիքներից ձեռագրերը յստակ տեղեկութիւններ են հաղորդում 559ի մասին (անյայտ են 30 ընտանիքների՝ 169 մարդու, նախկին բնակութեան վայրերը). սրանցից 524 ընտանիքը (3272 մարդ) Կարսի Մարզից էին, 20ը (119 մարդ)՝ Բաթումի Մարզից, 6ը (37 մարդ)՝ Ռուսաստանի ներքին նահանգներից եւ միայն 9ը (55 մարդ) Թուրքիայից եւ Պարսկաստանից (տե՛ս աղիւսակ 1): Գաւառի գիւղական բնակավայրերում դրութիւնն անհամեմատ աւելի բարդ է: Յայտնի են միայն 52 գիւղերում հաստատուածների բնակութեան նախկին վայրերը (319 ընտանիք կամ 2301 մարդ): Սրանցից 296 ընտանիքը (2154 մարդ) Կարսի Մարզից էին, 14ը (76 մարդ)՝ Բաթումի Մարզից, իսկ 9ը (71 մարդ)՝ Թուրքիայից եւ Պարսկաստանից (տե՛ս աղիւսակ 2): Գաւառի եւս 11 գիւղերում հաստատուած 119 ընտանիքների (956 մարդ) որտեղից լինելու մասին տեղեկութիւններ չունենք:

Աղյուսակ 1.- 1915 Յունուարի 30ի դրությամբ Թուրքիայից, Պարսկաստանից եւ սահմանամերձ շրջաններից Ալեքսանդրապոլ Քաղաք գաղթածների ցուցակ

Նհնգ.,	Գւռ.	նախկին բնակ.	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	Բզկլ.	ազգ.	Դւննք.
Կարսի Մարզ	Կարս	Կարս ք.	870	245	226	471	60	հայ	Առաք.
		Սարիղամիշ ք.	83	228	247	475	89	-/-	-/-/-
		Ղարաղայա	4	9	12	21	3	-/-	-/-/-
		Զարիշատ	1	4	4	8	---	-/-	-/-/-
	Օլթի	Թամրութ	7	19	19	38	1	հայ	Առաք.
		Կուրթաթ-Էրիուկ	2	10	8	18	---	-/-	-/-/-
		Ագրակ	2	7	7	14	---	-/-	-/-/-
		Զարդանէս	2	4	4	8	---	-/-	-/-/-
		Ղարաուրդան	1	6	4	10	---	-/-	-/-/-
		Փանակաձոր	1	5	5	10	---	-/-	-/-/-
		Զէօհրապ	1	3	4	7	---	-/-	-/-/-
		Դելիկ	1	5	10	15	1	-/-	-/-/-
		Բանջուրատ	1	2	2	4	---	-/-	-/-/-
		Մեթինէս	7	28	37	65	1	յոյն	Ուղղ.
		Բարդուս	1	1	1	2	1	-/-	-/-/-
		Նարինան	23	87	80	167	15	-/-	-/-/-
	Արդահան	Արդահան ք.	58	158	164	322	26	հայ	Առաք.
		-/-/-	2	1	9	10	---	հայ	Կթլկ.
		-/-/-	3	14	4	18	2	ռուս	Ուղղ.
		-/-/-	1	2	1	3	---	ou	Ուղղ.
		-/-/-	1	3	3	6	---	հրեայ	Մովս.
		-/-/-	24	81	80	161	12	յոյն	Ուղղ.
		Սիրդինէկ	3	8	11	19	1	հայ	Առաք.
		-/-/-	1	4	4	8	1	ռուս	Ուղղ.
		-/-/-	1	3	3	6	---	յոյն	Ուղղ.
		Բիգթախաթուն	1	2	2	4	---	հայ	Առաք.
		Ֆախրիգ	5	16	14	30	---	յոյն	Ուղղ.
		Խանախ Ներք.	14	54	53	107	10	-/-	-/-/-
		Սինդիսգոմ	37	115	104	219	6	-/-	-/-/-
		Գիլաբերդ	7	24	25	49	---	-/-	-/-/-
		Թորասխէս	2	13	9	22	1	-/-	-/-/-
		Բերեթիկ	55	202	212	414	1	-/-	-/-/-
Բիգթախաթուն	2	2	3	5	---	ասորի	Կթլկ.		
Պարկաւ	4	12	14	26	3	ասորի	Կթլկ.		
Կաղզուան	Կաղզուան ք.	11	30	35	65	7	հայ	Առաք.	
Բաթումի Մարզ	Արդուին	Արտանուջ	6	13	17	30	7	հայ	Առաք.
		Տանձուտ	4	11	13	24	---	-/-	-/-/-
		Ենիթաբաթ	3	12	11	23	2	-/-	-/-/-
		Մաթիլ	1	2	1	3	---	-/-	-/-/-
	Սաբաթ	4	9	11	20	---	-/-	-/-/-	
	Արդա-նուշ	Նորաշէն	1	4	5	9	---	հայ	Առաք.
Շաուշէթ	1	4	6	10	---	-/-	-/-/-		
Ռուսաստանի ներքին նահանգներ			4	12	15	27	4	հայ	Առաք.
			2	4	6	10	---	ռուս	Ուղղ.
Վան	Բաշկալէ	Արջի	8	27	27	54	8	ասորի	Նեստ.
Պարսկաստան	Թաւրիզ ք.	1	1	---	---	---	հայ	Առաք.	
ԸՆԴԱՄԵՆԸ			559	1736	1747	3483	295		

Աղյուսակ 2.- 1915 Յունուարի 30ի դրությամբ Թուրքիայից, Պարսկաստանից եւ սահմանամերձ շրջաններից Ալեք. Գաւարի գիւղեր գաղթածների ցուցակ

Նհնգ., Գւռ.	Նախկին բնակ.	րնտ.	ար.	իգ.	րնդ.	Բցկյ.	ազգ.	Իննք.
ՄԵԾ ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱ								
Կարս	Արդահան	Արդահան ք.	1	4	1	5	----	յոյն
Բաթում	Արդուին	Ենգիքեոյ	1	3	2	5	----	--/--
Պարսկաստան	Թաւրիզ ք.		6	24	28	52	1	հայ
ՓՈՔՐ ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱ								
Կարս	Արդահան	Սասաղի	4	17	14	31	2	հայ
	Օլթի	Օլթի ք.	2	3	6	9	----	հայ
	Կարս	Սարիղամիշ ք.	2	12	4	16	1	--/--
ԲՈՂԱԶ ՔԵՍԱՆ								
Կարս	Կարս	Կարս ք.	1	2	6	8	1	հայ
	--/--	Սարիղամիշ ք.	2	5	7	12	2	--/--
	Օլթի	Օլթի ք.	1	3	3	6	----	--/--
	--/--	Զարդանէս	1	3	2	5	----	--/--
ՄԵԾ ՍԱՐԻԱՐ								
Կարս	Կարս	Կարս ք.	1	2	1	3	1	հայ
	Օլթի	Օլթի ք.	3	11	13	24	3	--/--
ՔԵԱՖԹԱՌԻ								
Կարս	Կարս	Կարս ք.	3	6	5	11	----	հայ
	Արդահան	Սասաղի	4	13	8	21	----	--/--
ՂԶՈԼ ՔԻԼԻՍԱ								
Կարս	Կարս	Կարս ք.	2	7	5	12	1	հայ
ՉԻՐՊԻԼԻ								
Կարս	Կարս	Կարս ք.	4	10	14	24	2	հայ
	Արդահան	Արդահան ք.	3	17	6	23	----	հայ
ՂԱԼԹԱԽՉԻ								
Կարս	Կարս	Կարս ք.	1	5	5	10	----	հայ
ՄԵԾ ԲԵՔԱՆԴ								
Կարս	Կարս	Կարս ք.	1	5	6	11	----	հայ
ՓՈՔՐ ԲԵՔԱՆԴ								
Կարս	Օլթի	Ճուճուրիս	1	2	5	7	----	հայ
ԳԻԻՂ ԵՈՒԵՈՒՇ								
Կարս	Կարս	Կարս քաղաք	7	14	23	37	1	հայ
ԻԼԻՒԱԲԻ								
Կարս	Կարս	Սարիղամիշ ք.	2	6	7	13	----	հայ
ՂՓՉԱՂ								
Կարս	Կարս	Սարիղամիշ ք.	3	10	8	18	6	հայ
ՂԱՍՄԱԼԻ								
Կարս	Կարս	Սարիղամիշ ք.	1	6	3	9	----	հայ
ԱՐԹԻԿ								
Կարս	Կարս	Սարիղամիշ ք.	3	8	6	14	----	հայ
	Օլթի	Թամրուք	1	9	9	18	----	--/--
ՂՈՆԱԽՂՈՍԱՆ								
Կարս	Կարս	Սարիղամիշ ք.	2	8	7	15	----	հայ
ԱՂԲՈՒԼԱՂ								
Կարս	Կարս	Սարիղամիշ ք.	2	7	8	15	1	հայ

ՄՈՒԼԱ ԳԷՕԿՉԱ									
Կարս	Կարս	Սարիղամիշ ք.	1	4	4	8	----	հայ	Առաք.
	Օլթի	Օլթի ք.	1	4	2	6	2	--/--	--/--
		Թամրուշ	1	6	3	9	----	--/--	--/--
Պրակ ստն.	Սալմաստ	Խոսրովա	1	3	----	3	1	ասորիի	Կթիկ.
	Ուրմիա	Մաւանա	2	9	7	16	----	--/--	--/--
ԴԱՀԱՐԼԻ									
Կարս	Արդահան	Արդահան ք.	3	9	11	20	----	հայ	Առաք.
		Ուչքիլիսա	10	39	32	71	----	յոյն	Ուղղ.
		Կոնկ	12	53	42	95	----	--/--	--/--
		Ուարգենիս	9	34	34	68	----	--/--	--/--
Բաթում	Արդանուշ	Շաուշէթ	1	2	2	4	----	հայ	Առաք.
ԹԱԼԻԲՕՂԼԻ									
Կարս	Արդահան	Արդահան ք.	1	7	1	8	----	հայ	Առաք.
		Սասադի	1	7	5	12	----	հայ	Կթիկ.
	Օլթի	Օլոր	1	4	2	6	----	հայ	Առաք.
ՄԵԾ ԴՈՒԶՔԵՆԻ									
Կարս	Արդահան	Արդահան ք.	7	26	19	45	3	հայ	Առաք.
		Օլթի քաղաք	1	2	1	3	----	--/--	--/--
	Օլթի	Թամրուշ	6	26	33	59	----	--/--	--/--
		Զարդանէս	3	8	14	22	1	--/--	--/--
ԴԻՐԱՔԼԱՐ									
Կարս	Արդահան	Արդահան ք.	1	2	1	3	----	հայ	Առաք.
	Օլթի	Օլթի քաղաք	3	5	7	12	----	--/--	--/--
ՂՈՒԼԻԶԱՆ									
Կարս	Արդահան	Արդահան ք.	2	3	3	6	----	հայ	Առաք.
ՆԱԼԲԱՆԻ									
Կարս	Արդահան	Արդահան ք.	4	17	19	36	1	հայ	Առաք.
ՂՈԼՂԱԹ									
Կարս	Արդահան	Բիգթախաթուն	4	13	17	30	----	հայ	Առաք.
ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱ ՉԴԻ									
Կարս	Օլթի	Օլթի քաղաք	2	3	6	9	---	հայ	Առաք.
	Արդահան	Սասադի	1	2	5	7	1	հայ	Կաթ.
ՆՈՐԱՇԵՆ									
Կարս	Օլթի	Օլթի քաղաք	2	4	3	7	----	հայ	Առաք.
		Օլոր	3	11	9	20	----	--/--	--/--
ՔԵՍՓԱՆԱԿ ՓՈՔՐ									
Կարս	Կարս	Կայեքոյ	3	8	11	19	1	հայ	Առաք.
Բաթում	Արդուին	Ենիթաբատ	2	8	5	13	----	--/--	--/--

ՔԵԱՓԱՆԱԿ ՄԵԾ									
Կարս	Օլթի	Օլթի քաղաք	5	17	12	29	----	հայ	Առաք.
Բաթում	Արդուին	Սաբաթ	3	9	9	18	----	--/--	--/--
ՀՈՌՈՄ									
Կարս	Արդահան	Արդահան Ք.	2	9	13	22	1	հայ	Առաք.
		Սասաղի	3	9	11	20	----	հայ	Կաթ.
		Բեբեթիկ	9	27	30	57	3	յոյն	Ուղղ.
ԲԱՅԱՆԴՈՒՐ									
Կարս	Արդահան	Ուռուտ	1	2	1	3	----	հայ	Առաք
		Արդահան Ք.	1	1	2	3	----	յոյն	Ուղղ.
		Ֆախրիյ	1	1	1	2	----	--/--	-/-
		Թուրքաշեն	41	177	165	342	----	--/--	-/-
		Միրդինեկ	1	2	3	5	----	--/--	-/-
		Դեմուրկապի	1	5	3	8	----	--/--	-/-
		Ուչքիյիսա	28	122	107	229	----	--/--	-/-
		Թախտա	1	1	3	4	----	--/--	-/-
		Կոնկ	1	9	7	16	----	--/--	-/-
	Ուարգենիս	9	34	34	68	----	--/--	-/-	
Օլթի	Նարման	5	17	20	37	----	--/--	-/-	
ՃԼՈՈՎ ԽԱՆԼԻ									
Կարս	Արդահան	Սասաղի	3	17	19	36	----	հայ	Կաթ.
	Օլթի	Օլոր	1	1	1	2	----	հայ	Առաք.
ԻՄԻՐԽԱՆԼԻ									
Կարս	Արդահան	Սասաղի	4	15	16	31	----	հայ	Կաթ.
Բաթում	Արդուին	Ենիթաբատ	1	5	4	9	----	հայ	Առաք .
ՂՈՒԹՆԻ ՂՇԼԱՂ									
Կարս	Արդահան	Սասաղի	2	10	11	21	----	հայ	Կաթ.
ՍՈՆԳՈՒՈԼԻ									
Կարս	Արդահան	Սասաղի	2	8	6	14	----	հայ	Կաթ.
ԹԱՓԱԴՈԼԼԱԿ									
Կարս	Արդահան	Սասաղի	2	15	11	26	----	հայ	Կաթ.
	Օլթի	Թամրութ	1	5	11	16	----	հայ	Առաք..
ՂԱՅՂՈՒԼԻ - ՂԱԶԱՆՉԻ									
Կարս	Արդահան	Սասաղի	1	5	3	8	----	հայ	Կաթ.
	Օլթի	Օլթի քաղաք	1	2	4	6	----	--/--	-/-
ՏԻՏՈՅ ԽԱՐԱԲԱ									
Կարս	Արդահան	Սասաղի	1	4	3	7	----	հայ	Կաթ.
ՔՈՌԱՂԲԻՐ									
Կարս	Արդահան	Սասաղի	1	4	3	7	----	հայ	Կաթ.
ԵԳԱՆԼԱՐ									
Կարս	Օլթի	Օլթի քաղաք	1	2	1	3	----	հայ	Առաք.
ԱՐԸԽ ՎԱԼԻ ՄԵԾ									
Կարս	Օլթի	Օլթի քաղաք	1	3	4	7	----	հայ	Առաք.
		Ճուճուրիս	1	7	3	10	----	--/--	-/-

ԱՐԸԽ ՎԱԼԻ ՓՈՔԸ									
Բաթում	Արդանուշ	Նորաշեն	2	3	5	8	----	հայ	Առաք.
ՋԱՋՈՒՌ									
Կարս	Օլթի	Օլթի քաղաք	2	5	10	15	----	հայ	Առաք.
		Զարդանեն	2	5	5	10	----	--/--	--/--
Բաթում	Արդուին	Արտանուջ	2	2	3	5	----	--/--	--/--
		Սաբաթ	1	2	2	4	----	--/--	--/--
ՀԱՋԻ ՆԱՋԱՐ – ՂՈՒԼԻ									
Կարս	Օլթի	Օլթի քաղաք	2	4	6	10	----	հայ	Առաք.
ՀԱՄԱՄԼՈՒ									
Կարս	Արդահան	Միրդինեկ	1	3	3	6	----	հայ	Առաք.
			1	2	1	3	----	յոյն	Ուղղ.
ՂԱՋԱՆՉԻ									
Կարս	Օլթի	Օլթի քաղաք	2	9	7	16	----	հայ	Առաք.
ՉՐԱԽԼԻ									
Կարս	Օլթի	Թամրութ	2	7	9	16	----	հայ	Առաք.
		Ճուճուրիս	1	4	6	10	----	--/--	--/--
ՏԱՌԻՇԱՆՂՇԼԱՂ									
Կարս	Օլթի	Ագրակ	1	3	1	4	----	հայ	Առաք.
		Դեմուրկապի	2	8	13	21	----	յոյն	Ուղղ.
	Արդահան	Կոնկ	3	5	8	13	----	--/--	--/--
		Բեբեթիկ	1	1	2	3	----	--/--	--/--
ԹՈՄԱՐՏԱՇ									
Կարս	Օլթի	Փանակ	1	6	2	8	1	հայ	Առաք.
ՉՈՏՈՒՐ									
Կարս	Արդահան	Միրդինեկ	1	2	1	3	----	յոյն	Ուղղ.
Բաթում	Արդուին	Սաբաթ	1	4	6	10	1	հայ	Առաք.
ՂԱՓԼԸԻ									
Կարս	Օլթի	Նարինան	2	6	7	13	----	յոյն	Ուղղ.
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԷՕՋԱԼԴԱՐԱ									
Կարս	Արդահան	Բիգրախաթուն	1	1	5	6	----	ասորի	Կաթ.
ԸՆԴԱՄԷՆԸ			319	1168	1133	2301	38		

1915ի գարնանը փախստական-գաղթականների թիւն Ալեքսանդրապոլի Գաւառում հասաւ 8000ի (1142 ընտանիք), որից 6000ը (857 ընտանիք) հայ, 1400ը (200 ընտանիք)՝ յոյն, 570ը (81 ընտանիք)՝ ասորի, իսկ 30ը (4 ընտանիք)՝ ռուսներ: Համաձայն *Մշակի* թղթակից Գէորգ Բ. Մկրտումեանի հաշուումների 1915 Ապրիլի 24ի դրութեամբ նրանցից 3300ը (550 ընտանիք) տեղաւորուել էր Ալեքսանդրապոլի 15 հանրակացարաններում եւ 200 մասնաւոր տներում, իսկ 4700ը (783 ընտանիք)՝ Արեւելեան Շիրակի 80 գիւղերում²³:

Գաղթականութեան երրորդ մեծ շարժը սկսուեց 1915 Յուլիսին: Սարիղամիշի տակ թուրքերին ծանր պարտութեան մատնած

ռուսական զորքերը մինչև 1915 Մայիս գրաւեցին Թաւրիզը, Ուրմիան, ապա նաև Ալաշկերտը, Բաշկալէն, Մանազկերտը, Շատախը, Արճէշը եւ Վանը: Ռուսական զորքերի այս յաղթարշաւը հնարաւորութիւն տուեց տասնեակ հազարաւոր գաղթականների՝ վերադառնալ հայրենի բնակավայրերը: Մակայն 1915 Յուլիսի 13ին ռուսները միքանի օրում անակնկալ նահանջեցին՝ թուրքերին թողնելով գրեթէ բոլոր գրաւուած շրջանները:

Ռուսական զորքերի երրորդ «խորհրդաւոր» նահանջը մեծ խուճապ առաջացրեց Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթների քրիստոնէայ բնակչութեան շրջանում առիթ տալով անկազմակերպ ու քառասային նոր գաղթի: Հաշուած օրերի ընթացքում Արեւելեան Հայաստան փախածների թիւն անցաւ 200,000ը:

Միայն Յուլիսի վերջին տասնօրեակում Վանից, Մանազկերտից, Մուշից եւ Բուլանըղի Համգաշէխ, Կողակ ու Փկաշէն գիւղերից Ալեքսանդրապոլի Գաւառ գաղթեց շուրջ 5653 մարդ: Սրանցից 1688ը, ըստ Բախշի Իշխանեանի, հաստատուեց Ալեքսանդրապոլ քաղաքում եւ Արեւելեան Շիրակի գիւղերում²⁴, իսկ մնացած 3965ը՝ «Եղբայրական Օգնութեան» Մեծ Ղարաքիլիսայի կոմիտէի հաղորդած տուեալների համաձայն՝ Փամբակի տեղամասի 23 գիւղերում²⁵: Արեւմտահայութեան ներհոսքը դէպի Ալեքսանդրապոլի Գաւառ իր բարձրակետին հասաւ Օգոստոսի վերջին: Համաձայն Ալեքսանդր Խատիսեանի Համառուսաստանեան Քաղաքների Միութեան (Քաղաքների Միութիւն) Կովկասեան Բաժանմունք ներկայացրած զեկուցագրի՝ գաղթականների թիւը գաւառում հասաւ 31,000ի (7000ը՝ գաւառակենտրոնում, իսկ 24,000ը՝ գիւղերում)²⁶:

Գաղթականների աճին զուգահեռ գաւառում մեծապէս աւելացան համաճարակային հիւանդութիւնները՝ դիզիւտերիան, բժաւոր տիֆը եւ խոլերան, որ այստեղ էին յայտնուել Երեւանից ու Էջմիածնից եկած արեւմտահայերի միջոցով: Ըստ Ատրպետի՝ Օգոստոսի 27ից մինչև Նոյեմբերի 1ը Քաղաքների Միութեան Ալեքսանդրապոլի հիւանդանոցն այս ախշտանիշերով ընդունել էր 518 հիւանդ: Յաջորդ երկու ամիսների ընթացքում սրանցից 121ը մահացել էր, այդ թւում 90ը՝ Սեպտեմբերին, 31ը՝ Հոկտեմբերին²⁷: Հարկ է նշել, որ Ալեքսանդրապոլի Գաւառում, շնորհիւ հասարարական կազմակերպութիւնների եւ յատկապէս

Քաղաքների Միության Կոմիտեի կողմից բացուած հիւանդանոցների, մահացութեան մակարդակը ընդհանուրի համեմատ խիստ ցածր էր: Համաձայն Ալեքսանդրապոլի փոխանորդ Արտակ Վարդապետի 1916 Յունիսի 16ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե.ին ներկայացրած տեղեկագրի՝ ցրտից, սովից ու համաճարակային հիւանդութիւններից Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1915ի ընթացքում մահացել էր ընդամենը 1164 գաղթական (այդ թւում՝ 331ը Ալեքսանդրապոլում, իսկ 833ը՝ գաւառի գիւղերում)²⁸: Համեմատութեան համար նշենք, որ Էջմիածնում հաստատուած 32,000 գաղթականներից ըստ Իշխանեանի հաշուումների միայն 1915 Օգոստոսի վերջին տասնօրեակում սովի եւ համաճարակի զոհ էր դարձել 2135 մարդ, օրական միջին թուով՝ 236 մարդ²⁹:

Բացասական իրադարձութիւններից զատ, 1915ի ամառը նշանաւորուեց նաեւ գաղթականութեան շրջանում դպրոցական գործի կազմակերպմամբ: 8-16 տարեկան երեխաների համար Ալեքսանդրապոլ քաղաքում եւ համանուն գաւառի գիւղերում, հասարակական կազմակերպութիւնների ջանքերով բացուեցին գաղթականական առաջին դպրոցները: Դրանցից առաջինը Ալեքսանդրապոլում բացուեց Եղբայրական Օգնութեան Կոմիտեի միջոցներով՝ Յովսէփ Միրզոյեանի կողմից 1915 Յունիսի 22ին: Իբրեւ ամառային դպրոց այն իր 280 սաներով (200 հայ, 80 յոյն) մինչեւ Սեպտեմբերի 1ը գործեց Արդութեան եւ Մէլլանեան դպրոցների շէնքում³⁰: Մէկուկէսամսեայ դադարից յետոյ՝ Հոկտեմբերի 15ին դպրոցը վերաբացուեց՝ ունենալով 11 բաժանմունք (9 հայկական եւ 2 յունական) եւ 419 սան: Աշակերտներից 316ը հայեր էին, 54ը՝ յոյներ, իսկ մէկը՝ ռուս: Սրանցից 276ը՝ ռուսահպատակ փախստականներ էին, 138ը՝ արեւմտահայ, 2ը՝ պարսկահայ գաղթականներ: Ռուսահպատակներից 269ը՝ Կարսից, Օլթիից, Արդահանից եւ Սարիղամիշից էին, 6ը՝ Արդուինից եւ Տանձուտից, մէկը՝ Մինսկի Նահանգից: 138 արեւմտահայերից 15ը Մանազկերտից էին, 11ը՝ Էրզրումից, 20ը՝ Բիթլիսից, 16ը՝ Վանից, 43ը՝ Բուլանրդից, 14ը՝ Մուշից: Վերջապէս, դպրոցի ռուսահպատակ սաներից 12ը երկկողմանի ծնողագուրկ էին, 20ը՝ միակողմանի, իսկ արեւմտահայերից երկկողմանի ծնողագուրկ էին 29ը, միակողմանի՝ 48ը³¹: Մինչեւ տարեվերջ գաղթական 296 երեխաների համար դպրոցներ բացուեցին նաեւ

գաւառի Մեծ Ղարաքիլիսա, Համամլի, Ղշլաղ, Բոզիգիւղ եւ Բեքանտ գիւղերում³²:

1915 Օգոստոսին ռուսական զորամասերը վերագրաւեցին յուլիսեան նահանջով կորցրած տարածքները, ինչը հնարաւորութիւն տուեց տասնեակ հազարաւոր արեւմտահայերի կրկին վերադառնալու հայրենի օջախներ: Այս նոր տեղաշարժը, ըստ Արտակ Վարդապետի, պիտի հնարաւորութիւն տար ձմռան նախաշեմին զգալիօրէն բեռնաթափել գաւառը գաղթականներից: Եղբայրական Օգնութեան տեղի կոմիտէի անցկացրած նոր ցուցակագրման համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլում եւ գաւառի 139 գիւղերում 1915 Հոկտեմբերի 1ի դրութեամբ գաղթականների թիւը նուազել էր մինչեւ 22,815 մարդ³³ (տե՛ս՝ աղիւսակ 3):

Աղիւսակ 3

1915 Հոկտեմբերի 1ի դրութեամբ Ալեքսանդրապոլ Քաղաքում եւ համանուն գաւառում հաստատուած գաղթականների ցուցակ

N	բնակավայր	արակ.	իգ.	երեխ.	Ընդ.	աշխատունակ	
						ար.	%
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ ՔԱՂԱՔ							
1.	Եղբայրական Օգնութեան 12 հանրակացարաններ	435	968	1201	2604	280	10.7
2.	Քաղաքի մասնաւոր տներ	701	1582	1957	4240	464	10.9
ԸՆԴԱՄԷԼԸ		1136	2550	3158	6844	744	10.8
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՒԱՌԻ ԳԻՒԴԵՐ							
1.	Ղափլի	68	63	116	247	57	23
2.	Քեպլալի	23	30	32	85	20	23.5
3.	Ղողաչ	17	12	22	51	9	17.6
4.	Չիրպիլի	26	30	65	121	14	11.5
5.	Դահարլի	51	57	69	177	24	13.5
6.	Աղին	41	53	79	173	35	20.2
7.	Տաշանղշլաղ	58	66	110	234	45	19.2
8.	Ղազարապատ	36	45	78	159	23	14.4
9.	Բարուլի	14	11	38	62	9	14.5
10.	Սուանվերդի	62	83	126	271	50	18.4
11.	Բուղդաշէն	23	27	49	99	22	22.2
12.	Ալեքսանդրովկա	15	22	22	59	12	20.3
13.	Ղաշավանք	46	42	60	148	30	20.2
14.	Ենիքեյ	22	37	44	103	19	18.4
15.	Ղրլից-Շաթաղ	38	50	70	158	28	17.7
16.	Բոզդողան	49	49	91	189	35	18.5
17.	Ղրրխ	32	34	56	122	25	20.4
18.	Զարինջա	30	51	74	155	23	14.8
19.	Բազարխանա	57	62	92	211	47	22.2

20.	Տաշղալա	57	59	100	216	54	25
21.	Մուսուլխի	45	47	70	162	38	23.4
22.	Փիրթիբեան	21	21	29	71	16	22.5
23.	Ադիեաման	41	46	61	148	32	21.6
24.	Սոգուլթի	80	102	124	306	46	15
25.	Շիրվանջուղ	30	47	73	150	23	15.3
26.	Բողազբեան	29	35	56	120	26	21.6
27.	Մոլլա Գեօկչա	56	94	100	250	36	14.4
28.	Արմուլթի	26	28	44	98	15	15.3
29.	Սոնգուլի	36	48	66	150	17	11.3
30.	Ճովխանլի	15	28	49	92	12	13
31.	Ղփչաղ	29	31	65	125	24	19.2
32.	Խաչաքիլիսա	4	10	16	30	4	13.3
33.	Բաշգիւղ	26	34	62	122	19	15.5
34.	Մեծ Արրխուալի	41	44	61	146	35	23.9
35.	Փոքր Արրխուալի	22	27	37	86	18	20.9
36.	Նորաշէն	32	35	51	118	23	19.4
37.	Գեօզալդարա	32	37	50	119	28	23.5
38.	Արթիկ	72	88	156	316	60	18.9
39.	Փոքր Բեքանդ	39	45	70	154	27	17.5
40.	Մեջիթի	33	40	73	146	23	15.7
41.	Թումարտաշ	24	27	80	131	20	15.2
42.	Մահմուդջուղ	50	64	108	222	30	13.5
43.	Թափաղոլակ	21	40	74	135	13	9.6
44.	Ղազանչի	24	31	66	121	18	14.8
45.	Քեաֆթառլի	18	15	53	86	21	24.4
46.	Ղասմալի	10	22	35	67	6	8.9
47.	Ղուլիջան	24	46	31	101	12	11.8
48.	Եզանլար	40	70	44	154	26	16.8
49.	Ղուլդաթ	14	17	16	47	5	10.6
50.	Իլխիարի	34	44	46	124	18	14.5
51.	Թալիբօղլի	15	18	37	70	13	18.5
52.	Իմիրխանլի	20	22	38	80	13	16.2
53.	Հոռոմ	28	51	97	176	14	7.9
54.	Սարիբաշ	11	11	35	57	8	14
55.	Ղութնիդշլաղ	1	2	1	4	----	----
56.	Դանագիբմագ	47	48	53	148	33	22.2
57.	Ղոնդաղսագ	2	2	5	9	2	22.2
58.	Միրաք	1	2	3	6	1	16.6
59.	Մելիքբենդ	18	21	33	72	11	15.2
60.	Ջառօտաիս	8	9	17	34	3	8.8
61.	Ջանգիթափա	8	11	14	33	4	12.1
62.	Հաջիխալիլ	33	34	42	109	17	15.5
63.	Ղըրխդագիբման	31	36	44	111	23	20.7
64.	Ախդուլի	24	24	44	92	9	9.7
65.	Քեշիշբենդ	5	9	23	37	5	13.5
66.	Մունջուխիլի	16	18	28	62	10	16.1
67.	Փամալ Հայկական	9	21	28	58	6	10.3
68.	Դիրաքլար	23	33	50	106	12	11.3

69.	Քեափանակ Փոքր	8	11	27	46	5	10.8
70.	Քեափանակ Մեծ	39	41	73	153	25	16.3
71.	Չրախլի	52	63	90	205	35	17
72.	Խանուայի	6	9	13	28	5	17.8
73.	Դուզբենդ	88	120	90	298	38	12.7
74.	Հաջինագար-Ղուլի	59	60	81	200	44	22
75.	Ջաջուռ	98	95	91	284	39	13.7
76.	Աղբիլիսա	16	22	13	51	9	17.6
77.	Սարիար Փոքր	40	52	31	123	22	17.8
78.	Արրխուայի Յրդ	54	72	50	176	24	13.6
79.	Դարբանդ	25	25	24	74	7	9.4
80.	Թոփառլի	53	55	57	165	21	12.7
81.	Ղոնախղոռան	71	80	57	208	25	12
82.	Սարիար Փոքր	23	26	25	74	9	12.1
83.	Այիխան	15	16	10	41	5	12.1
84.	Սամոլի	2	4	1	7	2	28.5
85.	Ղարաքիլիսա Նոր	5	4	6	15	----	----
86.	Բաշգիլդ Չրդ	4	18	17	49	3	6.1
87.	Ղանլիջա Վերին	29	40	57	126	17	13.4
88.	Ղանլիջա Ներքին	15	16	9	40	11	27.5
89.	Կապս	18	13	25	56	5	8.9
90.	Ջելաբկեչուտ	13	18	25	56	13	23.2
91.	Ալաքիլիսա	7	9	14	30	3	10
92.	Բանդեան Նոր	7	9	11	27	5	18.5
93.	Բանդեան Հին	10	16	22	48	4	8.3
94.	Ղարաքիլիսա Իլլի	7	17	17	41	2	4.8
95.	Թաքնալի	12	21	27	60	11	18.3
96.	Գիւրջի-Եոլ	15	20	27	62	13	20.9
97.	Փայուլթի	16	21	66	103	14	13.5
98.	Քեթի Փոքր	3	6	16	25	3	12
99.	Քեթի Մեծ	19	24	45	88	16	18.1
100.	Օրթաքիլիսա	14	16	24	54	9	16.6
101.	Չոռլի	2	3	4	9	1	11.1
102.	Ճզիլար	10	10	10	30	6	20
103.	Գիլլիբուլաղ	10	16	13	39	7	17.9
104.	Սայուտ	5	6	9	20	3	15
105.	Բոզեռխուշ	11	20	18	49	7	14.2
106.	Դուզ Խարաբա ³⁴	21	25	31	77	15	19.4
107.	Չիֆթալի	19	26	30	75	18	24
108.	Ղզրիքիլիսա Նոր	6	13	10	29	3	10.3
109.	Ղզրլոռչ	26	29	35	90	14	15.5
110.	Ղուրթնիբուլաղ	17	15	18	50	11	22
111.	Շիշթափա	11	8	11	30	4	13.3
112.	Ղազանչի	13	17	29	59	6	10.1
113.	Դարաբեոյ	2	2	10	14	2	14.2
114.	Քոռաղբիւր	4	13	25	42	2	4.7
115.	Ղարաքիլիսա Մեծ	134	184	261	579	66	11.3
116.	Եաղուբլի	31	31	38	100	17	17
117.	Ղշաղ	18	55	45	118	10	8.4

118.	Սարմուսախլի	12	19	22	53	6	11.3
119.	Հաջիդարա	18	21	21	60	14	23.3
120.	Դարբազ	22	34	33	89	5	5.6
121.	Բզովիլայ	11	18	24	53	4	7.5
122.	Բոզիբենդ	38	47	96	181	12	6.6
123.	Համամի	91	131	171	393	30	7.6
124.	Չոտուր	16	20	18	54	6	11.1
125.	Վարդնով	48	59	59	166	17	10.2
126.	Ղաչաղան	23	21	23	67	8	11.9
127.	Չիկրամայ	7	7	16	30	3	10
128.	Սախտակ	34	37	28	99	14	14.1
129.	Նայբանդ	29	42	53	124	12	9.6
130.	Թափանի	33	33	56	122	13	10.6
131.	Աղբուլաղ	50	41	69	160	21	13.1
132.	Ղայթախչի	66	83	82	231	30	12.9.
133.	Ատիբեկ	57	77	84	218	24	11
134.	Գիլ եռխուշ	17	17	39	73	7	9.5
135.	Ղարաբոյա	15	18	28	61	7	11.4
136.	Ղարալ	47	53	73	173	19	10.9
137.	Բեքանդ Մեծ	119	134	177	430	30	6.9
138.	Գոգարան	50	44	68	162	21	12.9
139.	Գիլիջա	40	49	68	157	17	10.8
ԸՆԴԱՄԷՆԸ		4059	5015	6897	15,971	2412	15.1
ՀԱՆՐԱԳՈՒՄԱՐԸ		5195	7565	10,055	22,815	3156	13.8

Սակայն, գաղթականական բեռնաթափումը կրեց միայն ժամանակաւոր բնոյթ: Երեւանում եւ Էջմիածնում տեղաւորուած արեւմտահայութեան շրջանում դեռեւս Յուլիսի վերջերից ծայր առած համաճարակային հիւանդութիւնների եւ դրանցով պայմանաւորուած մահացութեան ահռելի չափսերի դէմ պայքարելու համար տեղի Եղբայրական Օգնութեան Կոմիտէի առաջարկութեամբ որոշուեց գաղթականներին տեղափոխել նահանգի միւս գաւառներ: Արդիւնքում 1915 Հոկտեմբերի 20ին Ալեքսանդրապոլ քաղաքում եւ գաւառի 139 գիւղերում գաղթականների թիւը կրկին հասաւ 26,000ի³⁵:

Յաջորդ երկու տասնօրեակների ընթացքում Երեւանից Ալեքսանդրապոլի Գաւառի Մահմուդջուղ, Տաշղալա, Մասլուխլի, Ղըրխ, Փոքր Ղարաքիլիսա, Արթիկ եւ Քեաֆթառլի գիւղեր տեղափոխուեցին նախկինում Բուլանդից, Մանազկերտից, Ալաշկերտից եւ Բասէնից գաղթած եւս 1261 արեւմտահայեր³⁶: Իսկ արդէն Դեկտեմբերին, ըստ իշխան Ալեքսանդր Միխայիլովիչ Արդութեան-Երկայնաբազուկի Քաղաքների Միութեան Կովկասեան Բաժանմունք ներկայացրած զեկուցագրի՝

գաղթականներով բնակեցուցին Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բոլոր 186 գիւղերը: Միայն Փամբակի 26 գիւղերում տեղաւորուել էր 4000 արեւմտահայ: Սրանցից 400ին Եղբայրական Օգնութեան Մեծ Ղարաքիլիսայի Կոմիտէն կարողացաւ ապահովել աշխատանքով. 100ն աշխատում էր տեղի պղնձի հանքերում, իսկ 300ը՝ երկաթգծի շինարարութեան վրայ: Մնացած 3600ն իր գոյութիւնն էր պահպանում նպաստների շնորհիւ³⁷:

Յաւօք, գաղթականութեանը վերաբերող վիճակագրական նիւթի առատութիւնը յատուկ է միայն 1915ին: 1916ից սկսած Ալեքսանդրապոլի Գաւառում հաստատուածների վերաբերեալ վիճակագրական տեղեկութիւններն արխիւային վաւերագրերում եւ մամուլի էջերում տարեցտարի դառնում են կցկտուր, իսկ յաճախ՝ նաեւ իրարամերժ, ինչն է՛լ աւելի է բարդացնում նորեկների թուաքանակի եւ յատկապէս տեղաշարժի ուսումնասիրութիւնը: Օրինակ, 1916 Փետրուարի 14ին Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան կողմից անցկացուեց գաղթականութեան նոր ցուցակագրում, ըստ որի, Ալեքսանդրապոլի Գաւառում կար 32,000 գաղթական³⁸: Չորս ամիս անց՝ Յունիսի 20ին, ըստ տեղի թեմակալ առաջնորդ Արտակ Վարդապետի կաթողիկոսին ներկայացրած հաշուետուութեան՝ սրանցից մնացել էր 19,799ը (4739 տղամարդ, 6122 կին, 8938 երեխայ)³⁹: Թէ ո՞րն էր գաղթականների թուի նուազման պատճառը, եւ ի՞նչ ուղղութեամբ նրանք հեռացան՝ այսօր յայտնի չէ:

ՈՐԲԱՆՈՑԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐ

Աղբիւրներում համեմատաբար լաւ են լուսաբանուած 1916ից գաւառում մեծ թափ ստացած որբախնամ աշխատանքները: Առաջին երեք որբանոցները բացուել էին դեռեւս 1915 Նոյեմբերին: Դրանք են՝ Ալեքսանդրապոլի «Եղբայրական Օգնութեան Երիտասարդական Միութեան» որբանոցը, որ 1916 Փետրուարից վերանուանուեց «Միացեալ Ընկերութեան N 1 Որբանոց»⁴⁰, Մեծ Ղարաքիլիսայի «Պետրոգրադի Հայկական Կոմիտէի Որբանոց»ը եւ տիկին Իւետա Թայիրեանի որբանոցը⁴¹: 1916 Ապրիլի 1ին Ալեքսանդրապոլում բացուեց Պատերազմից Տուժուածներին Օգնող Հայկական Բարեգործական Ընկերութեան Կենտրոնական Կոմիտէի առաջին որբանոցը⁴²: Նոյն կոմիտէի երկրորդ եւ երրորդ որբանոցները բացուեցին 1916 Յուլիսին եւ 1917 Փետրուարին⁴³:

Ալեքսանդրապոլում եւս երկու որբանոցներ՝ բասէնցի եւ սասունցի որբերի համար բացուեցին Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան Ալեքսանդրապոլի ճիւղի կողմից՝ 1916 Յունիսի 7ին⁴⁴ եւ 27ին⁴⁵: 1916ին քաղաքում գործում էր նաեւ «Քոստո-Քաչալ» երեխաների որբանոցը⁴⁶, իսկ 1917 Յունուարից՝ Լոնդոնի Կարմիր Խաչի Կոմիտէի «Ռոբինզոն» որբանոցը՝ սասունցիների համար⁴⁷:

Ռուսական զօրքերի 1916 յուլիսեան - թուով չորրորդ - նահանջը պատճառ դարձաւ գաղթականութեան նոր ալիքի:

Դեպի Ալեքսանդրապոլի Գաւառ շարժուող արեւմտահայերի առաջին խմբերն այս անգամ հաստատուեցին Փամբակում: Եթէ 1916 Յունիսի դրութեամբ շրջանի 26 գիւղերում կար 3884 գաղթական (941 տղամարդ, 1133 կին եւ 1810 երեխայ)⁴⁸, ապա Օգոստոսին այդ թիւը հասաւ 4475ի (1060 տղամարդ, 1334 կին, 2081 երեխայ)⁴⁹: Սրանցից 284ին Եղբայրական Օգնութեան տեղի Կոմիտէն ապահովեց աշխատանքով, իսկ 4191ին՝ նպաստով⁵⁰: Օգոստոսին Ալեքսանդրապոլ եւ շրջակայ գիւղեր տեղափոխուեցին նաեւ 8000 կիսամերկ ու սոված սասունցիներ⁵¹: Մասունցիների ներգաղթը շարունակուեց մինչեւ տարեվերջ: Վերջին 1370 հոգին Արեւելեան Շիրակի գիւղերում հաստատուեցին Դեկտեմբերին⁵²:

Թէ 1917ի ընթացքում եւ 1918ի առաջին երեք ամիսներին արեւմտահայութեան ներգաղթը դեպի Ալեքսանդրապոլի Գաւառ ինչ ծաւալներ է ընդունել՝ ո՛չ արխիւային վաւերագրերում, եւ ո՛չ էլ ժամանակի մամուլի էջերում մեզ գտնել չյաջողուեց: Ալեքսանդրապոլի գաղթականական գործերով զբաղուող հաստատութիւնների կողմից ընտրուած պատգամաւորներ Սմբատ Տեր-Գրիգորեանի եւ Սմբատ Բորոյեանի՝ Գեորգ Ե. Կաթողիկոսին ներկայացրած հաշուետուութիւնից յայտնի է միայն, որ 1917 Սեպտեմբերի 20ի դրութեամբ գաւառում - բացի որբանոցների սաներից - կար 25,754 արեւմտահայ գաղթական (14,333 արական եւ 11,421 իգական սեռերից), այդ թում 1-4 տարեկան 1358 երեխայ, 5-14 տարեկան 2873 անչափահաս եւ 963 ծեր: Նոյն հաշուետուութեան համաձայն՝ 1915-1917ի ընթացքում գաւառն ընդունել, նիւթական օժանդակութիւն յատկացրել ու ճանապարհել էր մօտ 85-95,000 գաղթականի⁵³:

ՆՈՐ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆԵՐ

1918ի գարնանը տարածաշրջանում ռազմա-քաղաքական իրավիճակը կտրուկ փոխուեց ի վնաս հայ ժողովրդի: Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագրով Խորհրդային Ռուսաստանը դուրս եկա պատերազմից: Անդրկովկասեան Մէյմը՝ չճանաչելով հաշտութեան պայմանները, փորձեց Թուրքիայի հետ Տրապիզոնում առանձին բանակցութիւններ վարել, սակայն յաջողութեան չհասաւ, իսկ Ապրիլի 1ին սկսուած թուրք-անդրկովկասեան պատերազմը հաշուած օրերի ընթացքում վերածուեց թուրքական զօրքերի յաղթարշաւի: Թուրքական յարձակումը հայութեան շրջանում կրկին խուճապ առաջացրեց՝ առիթ տալով նոր քառասային տեղաշարժի:

Փախստականների առաջին խմբերն Ալեքսանդրապոլ հասան Մարտին⁵⁴, սակայն զանգուածային բնոյթ գաղթն ընդունեց Ապրիլի 12ից յետոյ, երբ Մէյմի ապաշնորհութեան պատճառով Կարսն առանց դիմադրութեան յանձնուեց թուրքերին: Ըստ Կարսի Շրջանային Կոմիսար Չամոյեանի Անդրկովկասեան Մէյմ ուղարկած կանխատեսումների՝ մինչեւ 1918 Մայիսի 1ը Բասէնի եւ Կարսի շրջաններից Ալեքսանդրապոլի Գաւառի գիւղեր կարող էին անցնել 200,000 փախստականներ⁵⁵: Սրանց մի մասը, ով կը փրկէր իր ունեցուածքն ու անասուններին կը փորձի Լոռիով ու Դիլիջանով հասնել Թիֆլիս, ապա նաեւ Հիւսիսային Կովկաս, իսկ միւս մասը, կը մնայ տեղում: Ուրեմն եւ անհրաժեշտ էր շտապ միջոցներ ձեռք առնել գաղթականների այդ հոսքն ընդունելու, սնունդով ապահովելու եւ տեղաւորելու համար, որովհետեւ հասարակական այն կազմակերպութիւնները, որոնք վերջին տարիներին զբաղուել էին նմանօրինակ խնդիրներով, գաղթականների այսպիսի քանակին օգնել ի զօրու չէին:

Թէ ապրիլեան այս օրերին փախստական քանի՛ ընտանիք տեղափոխուեց Ալեքսանդրապոլի Գաւառ, եւ թէ քանի՛ սը յետագայում այստեղ մնաց՝ յայտնի չէ: 1918 Մայիսի 15ին գաւառի մեծ մասը զինակալուեց թուրքերի կողմից, եւ ալեքսանդրապոլցիները դարձաւ փախստական:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ամփոփելով մեր խօսքը նշենք հետեւեալը. Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին Ալեքսանդրապոլի Գաւառը ապաստան դար-

ձառնառու քան 95,000 գաղթականների: Նրանց առաջին խմբերն այստեղ հասան 1914ի վերջերին՝ գերագանգապետ Կարսի, Կադզուանի, Օլթիի, Արդահանի եւ Սարիղամիշի գաւառներից: Յաջորդ ամիսների ընթացքում ներգաղթն արդէն Պարսկաստանից եւ Արեւմտեան Հայաստանից ընդունեց զանգուածային բնոյթ: Եթէ 1915 Հոկտեմբերի 1ին գաւառում կար 22,815 գաղթական, ապա արդէն 1916 Յունուարի 3ին այդ թիւը հասաւ 32,000ի: Հաշուի առնելով 1918ի ապրիլեան դէպքերը, երբ Կարսը յանձնուեց թուրքերին, հակուած ենք ենթադրելու, որ հաշուած շաբաթների ընթացքում նորեկների թիւը գաւառում կը կրկնապատկուէր, սակայն ալեքսանդրապոլցին ինքը՝ Մայիսին, փախստական դարձաւ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1311, թթ. 23-24: Որպէս կանոն, իւրաքանչիւր ռուս-թուրքական պատերազմ ուղեկցում էր հայերի գաղթով՝ զոնէ սահմանամերձ շարջաններից: Այսինքն, պատերազմը սկսուելու պահին արդէն Երեւանի Նահանգում գիտէին, որ Կովկասեան Ճակատում առաջին կրակոցից յետոյ սկսուելու է հայերի տեղաշարժ: Դրա համար էլ նախապէս էին պատրաստում:
- ² Նոյն, գործ 1242, թ. 1:
- ³ Նոյն, թ. 3:
- ⁴ ՀԱԱ ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 20, թթ. 12, 139, գործ 21, թթ. 141-165:
- ⁵ Նոյն, գործ 20, թթ. 151-158:
- ⁶ Նոյն, թթ. 149-252:
- ⁷ Նոյն, թթ. 164-165:
- ⁸ Նոյն, թթ. 149-252:
- ⁹ Նոյն, թթ. 254-256:
- ¹⁰ *Գաւառի Չայն*, Ալեքսանդրապոլ, 1915, N 1, 11 Յունուարի, էջ 3:
- ¹¹ Հ. Սարգսեան, *Արեւմտահայերի Գաղթը Արեւելեան Հայաստան 1915թ. Յետոյ, Հայոց Յեղապայանութեան Պատճառները Եւ Դասերը, Մաս 3*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1995, էջ 9:
- ¹² *Մշակ*, Թիֆլիս, 1915, N 9, 16 Յունուարի, էջ 3-4:
- ¹³ *Գաւառի Չայն*, 1915, N 1, 11 Յունուարի, էջ 3:
- ¹⁴ *Մշակ*, 1915, N 4, 9 Յունուարի, էջ 3:
- ¹⁵ *Մշակ*, 1915, N 54, 13 Մարտի, էջ 2:
- ¹⁶ ՀԱԱ ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 21, թթ. 11-140:
- ¹⁷ ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1242, թ. 2. նաեւ՝ *Արեւմտահայ Գաղթականութիւնը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1914-1922թթ., Փաստաթղթերի Ժողովածու*, խմբ. Կ. Ալեքսանեան, Երեւան, «Հայկարլի» Հրատ., 2012, փաստ. N4, էջ 48-54:

- ¹⁸ ՀԱԱ, ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 21, թթ. 251-258:
- ¹⁹ Նոյն, թթ. 267-280:
- ²⁰ Սանրամասն տե՛ս՝ *Ալեքսանդրապոլի Գաւառը Վիճակագրական Նիւթերում (XIXդ.-XXդ. սկիզբ), Փաստաթղթերի Եւ Նիւթերի Ճողովածու*, աշխատասիրութեամբ Ա. Հայրապետեանի, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2011, էջ 232-235:
- ²¹ *Odnodavnaya Perepis Bejntsev Iz Turtsii, Persii I Iz Mest, Pogranichnikh S Turtsey (Armian, Aysorov, Grekov, I Pr.) 1914-1915gg., Perepis Proizvedena 30-ogo Yanvaria 1915 g.* (Գաղթականութեան միօրեայ ցուցակագրում՝ Թուրքիայից, Պարսկաստանից եւ Թուրքիայի սահմանամերձ շրջաններից (հայեր, ասորիներ, յոյներ եւն.) 1914-1915թթ.: Ցուցակագրումը կատարուած է 30 Յունուար 1915ին), Երեւան, էջ 26-31:
- ²² ՀԱԱ, ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 20, թթ. 1-267, գործ 21, թթ. 1-282:
- ²³ *Մշակ*, 1915, N 100, 13 Մայիսի, էջ 3:
- ²⁴ *Մշակ*, 1915, N 204, 18 Սեպտեմբերի, էջ 2-3:
- ²⁵ *Մշակ*, 1915, N 187, 26 Օգոստոսի, էջ 3. նաեւ՝ *Համբաւաբեր*, Թիֆլիս, 1916, N 42, 16 Հոկտեմբերի, էջ 1328:
- ²⁶ *Kratskie Svedenia O Volne Bejntsev Iz Turetskoy Armenii V Yule 1915g. I O Merakh, Prinyatikh Kavkazskim Komitetom Soyuza Gorodov Dlya Borbi S Epidemiei Sredi Nikh* (Համառոտ տեղեկութիւններ Թուրքահայաստանից 1915 Յուլիսին գաղթականութեան ալիքի եւ նրանց շրջանում համաճարակի դէմ պայքարելու համար Քաղաքների Միութեան Կովկասեան Կոմիտէի ձեռնարկած միջոցների մասին), Թիֆլիս, 1915, էջ 26:
- ²⁷ *Մշակ*, 1915, N 249, 10 Նոյեմբերի, էջ 3:
- ²⁸ ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1306, թ. 3-7:
- ²⁹ *Մշակ*, 1915, N 203, 17 Սեպտեմբերի, էջ 2: Ի դէպ, 1915 Օգոստոսի վերջին տասնօրեակում էջմիածնում մահացածների թիւը հաշուելիս Ա-Դօն նշում է 2613 մարդ (Ա-Դօ, *Մեծ Դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915թթ.*, Երեւան, «Լոյս» Հրատ., 1917, էջ 485):
- ³⁰ *Գաւառի Չայն*, Ալեքսանդրապոլ, 1916, N 3, 23 Յունուարի, էջ 2. նաեւ՝ *Հորիզոն*, Թիֆլիս, 1916, N 48, 2 Մարտի, էջ 3-4:
- ³¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1306, թթ. 8-9. նաեւ՝ *Արեւմտահայ Գաղթականութիւնը Ալեքսանդրապոլի*, փաստ. N 18, էջ 78-82:
- ³² *Մշակ*, 1916, N 210, 22 Սեպտեմբերի, էջ 3:
- ³³ Ալեքսանդրապոլ քաղաքում եւ համանուն գաւառում հաստատուած արեւմտահայ գաղթականութեան ցուցակը կազմուել է Արտակ Վարդապետի կողմից ըստ Ամենայն Հայոց Հայրապետ Գեորգ Ե.ի 24.11.1915ի կարգադրութեան (ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1287, թթ. 3-5):
- ³⁴ Արիւիւային վաւերագրերում զիւրը մինչեւ Բ. դարասկիզբ յիշատակում է Ղայդուլի Դուզբենդ անունով:
- ³⁵ *Kratkie Svedeniya O Polojenii Bejntsev Na Kavkaze I Okazannoy Im Soyuzom Gorodov Pomoshi Za Vremia S 20ogo Sentiabrya po Loye Noyabrya 1915g.* (Համառոտ տեղեկութիւններ Կովկասում գաղթականութեան վիճակի, եւ Սեպտեմբերի 20ից մինչեւ 1 Նոյեմբեր 1915 ժամանակամիջոցին Քաղաքների Միութեան

-
- նրանց ցուցաբերած օգնութեան մասին), *Հրատ. 2*, Թիֆլիս 1915, էջ 12. նստել՝
Մշակ, 1915, N 229, 17 Հոկտեմբերի, էջ 3:
- ³⁶ *Մշակ*, 1915, N 251, 12 Նոյեմբերի, էջ 3:
- ³⁷ *Մշակ*, 1915, N 271, 8 Դեկտեմբերի, էջ 3:
- ³⁸ ՀԱԱ, ֆոնդ. 28, ցուցակ 1, գործ 429, թ. 1-7:
- ³⁹ ՀԱԱ ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1306, թ. 10:
- ⁴⁰ ՀԱԱ ֆոնդ 28, ցուցակ 1, գործ 506, թ.125:
- ⁴¹ *Մշակ*, 1915, N 271, 8 Դեկտեմբերի, էջ 3:
- ⁴² ՀԱԱ, ֆոնդ 28, ցուցակ 1, գործ 506, թ. 116:
- ⁴³ Նոյն, գործ 506, թ. 123:
- ⁴⁴ Նոյն, գործ 428, թ. 15:
- ⁴⁵ Նոյն, գործ 506, թ. 129:
- ⁴⁶ Նոյն, գործ 547, թ. 4-5:
- ⁴⁷ Նոյն, գործ 901, թ. 2:
- ⁴⁸ *Աշխատանք*, Երևան, 1916, N 17, 29 Յունիսի, էջ 4:
- ⁴⁹ ՀԱԱ ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 28, թթ. 149:
- ⁵⁰ ՀԱԱ ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 18, թթ. 148:
- ⁵¹ *Մշակ*, 1916, N 244, 1 Նոյեմբերի, էջ 3:
- ⁵² *Մշակ*, 1916, N 282, 18 Դեկտեմբերի, էջ 3:
- ⁵³ ՀԱԱ ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1311, թ. 23-24:
- ⁵⁴ *Մշակ*, 1918, N 69, 1 Ապրիլի, էջ 2:
- ⁵⁵ *Մշակ*, 1918, N 81, 17 Ապրիլի, էջ 2:

THE NUMBER OF REFUGEES SETTLED IN THE PROVINCE OF
ALEXANDROPOLE DURING WWI
(SUMMARY)

ARMEN S. HAYRAPETYAN
armenani@mail.ru

During WWI the Province of Alexandropole became a refuge to tens of thousands of the Christian residents of Western Armenia, particularly Armenians, Greeks, Syriacs, Russians etc.

The first group of refugees, some 3000, arrived in November 1914. The number of the refugees increased immensely during the Sarikamish battle. According to a one-day survey conducted on 15 January 1915, between December 1914 and January 1915 some 6909 fled and took refuge from Kars, Gaghzevan, Olti, Ardahan and Sarikamish. In the next months the flood of Western Armenian refugees became massive. According to lists prepared on 1 October 1915, there were 22,815 Western Armenians in the Province. The number had jumped up to 32,000 in lists prepared on 3 January 1916.

All in all, during 1914 and 1917 over 95,000 refugees fled to the Province of Alexandropole.